

II. Folklig läkekonst

När vi hör talas om forna tiders huskurer, kloka gubbar och gummor, ler vi kanske överseende åt en verksamhet, som trots allt ligger oss så nära i tiden. Går man tillbaka till början av 1800-talet, så var denna folkliga läkekonst praktiskt taget den enda hjälp man hade att förlita sig till när sjukdomar och olycksfall av olika slag inträffade.

Detta kan belysas av att år 1774 fanns i hela riket 32 provinsialläkare, stationerade i städerna, och Norrland fick sin första provinsialläkare, placerad i Härnösand, år 1756, där även apotek inrättades. Problemen i Björna var väl inte större än i andra bygder belägna långt från residensstaden, där det även uppförts lasarett och en kuranstalt.

Bjästa blev under förra hälften av 1800-talet något av en huvudort i norra Ångermanland, eftersom där fanns både provinsialläkare och apotek, men dit var det inte »nästgårdsväg». Något bättre blev det, när Örnsköldsvik anlades och blev köping år 1842, och då den nybildade köpingen efter diverse polemik med Bjästa lyckades få över både provinsialläkaren och apoteket år 1851. Under 1860- och 1870-talen fick Örnsköldsvik även sjuk- och kurhus med en lasarettsläkare, dr J. Wallmark.

Läkar- och apoteksbesöken skedde i ringa omfattning, och provinsialläkarbesöken inträffade sällan i de väg- och telefonlösa byarna, då besöken var förenade med strapatser både för läkare och patient.

Mina sagesmän i 80-90-årsåldern erinrar sig väl hur besvärligt ett läkarbesök av provinsialläkare Knut Backlund, Örnsköldsvik, kunde vara i slutet på 1800- och i början på 1900-talen. Vid ett läkarbesök i t. ex. Locksta by fick läkaren ta tåget till Trehörningsjö för att därifrån åka hästskjuts miltals till den sjuke, och efter avslutat sjukbesök vidtog hemfärden för läkaren med samma färdmedel. Ett drygt dagsverke för läkaren! Det är inte att förvåna, att läkaren endast anlätades i yttersta nödfall och oftast då det var för sent med hjälp.

Hur det kunde gå till vid en obduktion i Björna vid slutet på 1890-talet berättar en 90-årig man, som då gick i folkskolan.

Det hände sig, att en flicka avlidit efter en abort, och det troddes, att hon intagit svavel från den tidens tändstickor. I det andra fallet gällde det en äldre man, som också dött, och där förelåg symptom på förgiftning. I båda fallen låg liken frusna i likboden. Inför obduktionerna lejdes några män att tina upp kropparna. Detta gjordes på så sätt att liken vid skilda tillfällen sänktes ner i en vak i Lillån ovanför bron till Ryssjö. En granruska fick utmärka platsen, och den guppade fram och åter i strömdraget till de förbipasserandes fasa.

Obduktionen förrättades sedan av provinsialläkaren, och sagesmannen berättar vidare, hur han och en klasskompis av nyfikenhet gläntade på dörren till sockenstugan och fick se händelseförloppet i värmen framför kakelugnen!

Provisoriskt och makabert!

Det bör i detta sammanhang även erinras om att läkarna vid 1800-talets början och tiderna dessförinnan hade en efter våra begrepp mycket bristfällig utbildning, och i många stycken stod läkaren på den kloke gubbens nivå. Det dröjde till mitten på 1800-talet, innan läkekonsten blivit till en verklig vetenskap grundad på forskning.

Forna tiders skriande brist på utbildade läkare förstärktes ytterligare av stor nöd, låg levnadsstandard, trångboddhet, okunnighet och brist på hygien. Därmed var befolkningen ett lätt offer för far-soter och smittosamma sjukdomar.

Allt samverkade till att man fick göra som Kajsa Varg.

"Man tog vad man hade"

Man fick lita till förfädernas råd och anvisningar och därmed ta fasta på tron till den folkliga läkekonsten, så som den nyttjats och praktiserats under århundraden med ett stort antal huskurer som resultat. Då det därtill fanns naturläkare av båda könen att rådfråga på nära håll, och då många av dessa »kloka» personer (kuckelgubbar och kuckelkäringar) dessutom hade grundmurat rykte om sig att

kunna bota diverse åkommor, så anlätades de för sjukdomar och olycksfall av de mest varierande slag. Därvid kom både vissa magiska riter, örtmediciner och andra botemedel jämte skydd mot »de underjordiska» att figurera vid behandlingarna.

Eftersom ämnet är oerhört rikt på uppgifter, nöjer jag mig med ett urval exempel, representativa för folklig läkekonst i björnabygden i äldre tider till in på vårt sekel.

Huskurer

I en sockenbeskrivning från år 1780 nämner Abraham Abrahams-son Hülphers bl. a. följande huskurer, »som icke är att förakta och är brukliga för allmogen».

För ros intages 10 droppar ryssolja i varmt dricka, som även smörjes på svullnaden; andra lägger fläsk, salt sik och lax därpå.

För sår eller hugg rökes med linneklut, till dess hullet omkring skadan blivit brunt, då det ombindes.

För svullnade ben brukas videbark till omslag.

För tandvärk lägges svart ull på hjässan!

Mot huvudvärk tages fyra äggvitor och ½ lod (c:a 7 g) alun, som rives och bindes runt huvudet.

Vid feber blandas ett skedblad färsk tjära i ett stop varm dricka och intas därav en sked varje dag.

Vid sömnlöshet lägges två kvintin (c:a 7 g) kamfer i ett halvstop brännvin varav tas 2 à 3 skedblad om dagen.

Lapparnas huskurer

Enligt samma Hülphers hade lapparna mera säregna kurer:

För bröstsjuka tas varje afton några droppar bävergäll i ett skedblad vatten.

För förlamade länder och ben efter slag intas en sås framställd på torkade ormar.

Utslag botas genom att ett stycke av en sönderskuren groda påbindes.

Ögonsjukdomar och blindhet botas med mörtgalla!

Den som första gången får *Ros* i benet bör klippa en katt i örat, smörja benet med kattblod och binda om med hampa eller oblekt väv.

Mina sagesmän berättar om följande huskurer, som av ålder använts och som naturläkarna ordinerade.

Vid svullnad gjorde man ett avkok på tre stenar som vatten hade runnit över från öster till väster och vid kraftiga svullnader tillråddes koppning.

Mot magsjukdomar användes i allmänhet vissa bär och växtdelar, som antingen intogs eller fick dra i brännvin, som sedan dracks. Dit hör bl. a. tibast (källarhalsbär), kumminbrännvin, liljekonvaljbrännvin, svartvinbärsbrännvin, malörtsbrännvin, dekokter på rönnbär, blåbär, malört, blodrot och linfrö. Starkpeppar och brännvin ansågs också som ett gott botemedel. Avkok på malört och blodrot ansågs även verksamt vid *gulsot*. Vid kolik användes avkok på tibastbär. Varma lock på magen ansågs vara bra.

Vid förkylningssjukdomar ansågs det väsentligt att bädda ner den sjuke i fårskinnsfällar, så att kraftig svettning skulle inträda. En verklig hästkur var att blanda 1 matsked salmiak och 2 matskedar borax i ett glas vatten och dricka det. Nog svettades det alltid! Ett annat recept var att inandas ångor från kokande tjära.

Bölder botades genom att lägga varm rågmjölgröt som omslag.

För att ta bort *skräp i ögat* berättas från Locksta, att man brukade sätta en liten kvicksilverkula under ögonlocket.

Inflammerade sår behandlades med ornbrännvin. Detta framställdes genom att antingen låta en levande huggorm krypa ner i en flaska eller också stoppa in bitar av ormen i flaskan. Sedan fylldes flaskan med brännvin. Efter någon dag var medicinen klar att användas på såret. Den sägs ha haft god verkan.

I *brännsår* sattes salt, och för *hudsprickor* i händerna tillråddes att sätta beck i dem.

För *värk, svullnader och även för invärtes sjukdomar* användes kamferbrännvin.

Värk i pekfingrets främsta led kallades för kvesa. Den kurerades med en dekokt på kvesgräs (hundloka).

Många andra icke tidigare nämnda växter användes i folkmedicinen, t. ex. vendelrot, kärrklöver, rölleka, kalmusrot, mjölonris, videbark, tranbär, groblad m. fl. Groblad ingick f. ö. i en mångfald mediciner och användes även vid sårbehandling.

Jämsides med örtmedicinerna fanns rent magiska behandlingsformer, som utgjorde ett icke oväsentligt inslag i naturdoktors verksamhet.

I fortsättningen redogöres ytterligare för en del behandlingsmetoder, där i en del fall okulta krafter kommer in i bilden.

Vinn (knarr) i handleden kunde uppstå av överansträngning av ledbanden. I något fall trodde man på trollskott. Som ett osvikligt medel ansågs det vara att hugga bort vinn. Detta berättas från flera byar. Den skadade lade handen över en tröskel eller en huggkubbe, och hans medhjälpare, som var utrustad med en yxa, högg med yxan på ömse sidor om handleden under det han sade: »Nu hugger jag vinn ur len (leden) i ven (veden)». Och de gamle påstår, att det hjälpte ibland!

Vårtor räknades bort. Man räknade vårtorna exakt och knöt lika många knutar på en ulltråd, som grävdes ner. När tråden var uppmultnad, var också vårtorna borta! Att tvätta sig i månsken ansågs också vara bra!

För *tandvärk* fanns många behandlingsformer. Ibland sattes en glödgad spik, kreosot och lutpulver i tanden. Vad gör man icke vid riktig tandvärk? Vismannen läste bort tandvärken, och barnmorskan eller någon annan sjukdomskunnig satte blodiglar på tandköttet. Mera om blodiglar nedan.

Getingstick botades genom att lägga på kall jord. Många s. k. »getingböner» fanns att läsa i förebyggande syfte, t. ex.

Geting, geting, spik vid,
Satan är du lik,
stick i stock och sten,
men ej i kött och ben,
stick i hage, men ej i mage,
stick i helvete.

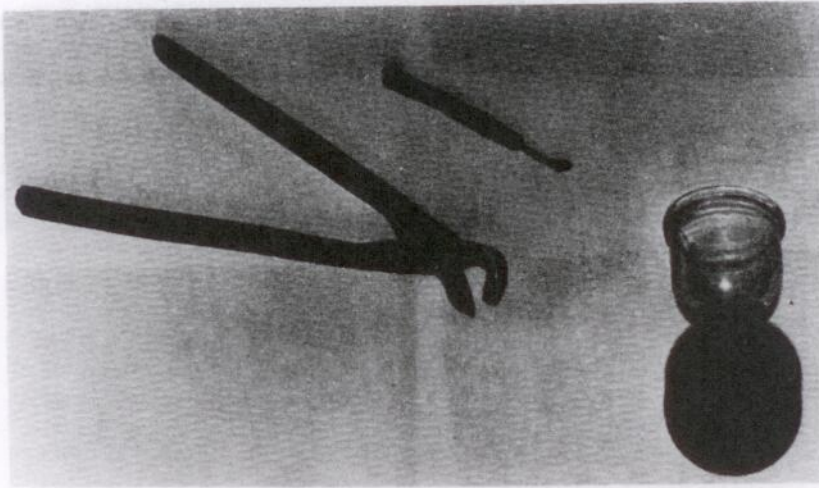
Därpå borde spottas tre gånger.

För att *slippa ormbett* förekom det att man »ställde» ormen. Det berättas, att på en slåttermyr efter Björna lillå förekom det mycket ormar. Min sagesman berättar, att under slåttertiden lade han två pinnar i kors, dit de kröp upp. Ormarna kom ej därifrån och kunde slås ihjäl! Magi!

Att stå blod (stilla blodflöde) var en konst utövad av ett fåtal vismän ända in i vår tid. En riktig blodstämmare kunde stå blod på långa avstånd, så det var ej nödvändigt, att den sjuke var närvarande. Det berättas, att en duktig blodstämmare hade en dotter, som hade anställning i Uppland. Hon hade varit hos tandläkaren, och efter återkomsten till sin bostad började det blöda, och då ingenting hjälpte ringde hon sin far som sade, att »nu är det ingen fara, ty nu slutar det». Och så blev det också. En annan person berättar att hans unghäst, hårt anlitad i skogen, fick blodstörtning, så att blodlevern hängde till hovarna. För mannen var det närmast till hands att ringa den kände naturläkaren Per Ersson i Lögda, som stillade blodflödet samtidigt som han sade, att »den här hästen lever ut sina dagar». Detta hände i början på seklet.

Vid dessa tillfällen läste blodstämmarna sina formler och av såna finns det många bevarade. Om sin formel var blodstämmaren mycket tystlåten, då han ansåg sig förlora »kraften», om han yppade sin hemlighet, men många gjorde det ändå på ålderns höst, och det är därför som de är bevarade.

En annan blodstämmare i södra bygden var även duktig att bota eksem. En kvinna berättade, att hennes lille son hade ett eksem, som

Från vänster kopphorn, kniv att slå åder vid koppning samt tandtång. Den sistnämnda tillverkades c:a 1850 av Sven Svensson i Remmarn, och den användes under flera generationer av ortens »tandläkare».

trots läkarbesök ej blev bättre. Hon gick då till naturläkaren, som gick ut i sin smedja för att tillreda medicinen. Han sade dessförinnan, att hon ej fick komma till honom. Gubben blev dock så länge borta, att hon tog sig orådet före att gå upp till smedjan. Därvid måste hon gå genom en grind. Längre kom hon ej, ty hon satt fast i grinden, till dess gubben kom ut på smedjebro och sa: »Varför var du olydig, jag har låst omkring mig!». Ordinationen var att den lille gossen skulle smörjas över hela kroppen med medicinen. Eksemet försvann förutom under fötterna. Då gick hon ännu en gång till naturläkaren, varvid det befanns, att hon glömt smörja gossen under fötterna. Ny behandling och gossen blev helt frisk.

För att få bort »dåligt blod - skämt blod» var det mycket vanligt med åderlätning, koppning och användande av blodiglar.

Aderlätning tillgick så, att åderlätaren med en liten kniv, en s. k. snäppare, högg hål på en viss åder och tappade patienten på en viss kvantitet blod - ibland $\frac{1}{2}$, 1, 1,5 l. En i kyrkbyn känd åderslagare var Zacke (Zackarias) Strömberg, som under sitt långa liv slog åder på åtskilliga hundratals personer för diverse sjukdomar - tandvärk, huvudvärk, led- och muskelvärk, ryggvärk, rosben m. fl. Den gode åderslagaren Zacke hade sina namn på olika ådror, det var hjärtådern, lungådern och mellhjärnsådern (mellanhjärnsådern). Vid tandvärk slog han åder under tungan. Alla tålde ju inte att se det rikliga blodflödet utan svimmade, varför det bara var att fortsätta,

när patienten återkommit till sans. Många sade sig bli bättre efter en åderlåtning, ty »skämd blod» måste avlägsnas ur kroppen.

Koppning var något liknande som åderlåtning, även om blodflödet blev mindre. Ungefär samma sjukdomar behandlades som vid åderlåtning, men det var oftast ådror på händer och fötter som koppades. Koppningen tillgick så, att naturläkaren slog hål på ådern med en liten kniv, varefter blod sögs upp i kophornet. Kophornen av äldre typ var tillverkade av bockhorn i varierande storlekar efter den åder som slogs. Metoden berömdes av många patienter.

Blodiglar användes också som blodavtappare. Oftast gällde det att bota tandvärk och huvudvärk. Författaren kommer mycket väl ihåg från sin barndom hur gamla barnmorskan Matilda Bylund satte ett antal blodiglar, som sög fast sig på tandköttet på en person, som hade tandvärk. Iglarna dinglade neröver hakan och sög i sig »sjukt» blod. Ibland lättade värken. Blodiglar fanns att köpa på apoteket och fanns inte bara hos barnmorskan utan även i en del hem för alla eventualiteter. De var relativt dyra – 50 öre styck för 100 år sedan – men de kunde i gengäld användas många gånger, eftersom de endast behövde förvaras i en glasburk. Men nödvändigt var det att byta vatten varje dag.

Aderslagare kompletterades med vaccinatörer från 1700-talets slut. Det var mot smittkopporna de vaccinerade. De hade en viss kortare utbildning. En av klockaren Jonas Grundströms meriter vid ansökan till klockartjänsten år 1841, var att han var utbildad vaccinatör. 1872 vaccinerade han 114 barn à 50 öre.

Riset eller engelska sjukan var en svår sjukdom i barnåren förr, när inte vitaminerna var kända. Medlen mot sjukdomen var av magisk karaktär. Vanliga botemedel var rissmorning eller jorddragning.

Rissmorningen måste ske under tystnad med dörrar, fönster och spjäll stängda. Sammansättningen av salvan var oftast den »vises» hemlighet. Som regel skulle den bestå av nio ingredienser, däribland vitlök, dyvelsträck, tjära, talg, svavel, lagerbär m. m. Utmärkande för salvan var dess vidriga lukt. Smorningen utfördes oftast av kvinnor.

Jorddragningen var mycket vanlig i björnabygden, den upphörde troligen omkring 1920. Flera av mina meddelare har varit med om denna rit, t. ex. från Nyliden och Ryssjön. Jorddragningen skulle helst ske en torsdagskväll i nedan och försiggick under absolut tystnad. Den förrättades i en gång grävd under en gärdesgård eller en trädrot. Gången skulle ligga i nord-sydlig riktning. I Nyliden var det en speciell gärdesgård som låg längst uppe i byn och som gick i öst-västlig riktning. Här hade grävts många hål under gärdesgården, ty samma hål användes bara en gång. Proceduren var den, att två kvin-

nor hjälptes åt – en på varje sida om gärdesgården. Barnet låg lindat i ett tråg och skickades genom gången till den andra kvinnan, som vände tråget med barnet motsols och sände det åter genom gången. Förloppet upprepades sju gånger i Nyliden. På andra ställen var det vanligt med tre gånger. Viktigt var att barnet sändes med huvudet före. Före dragningen borde naglarna ha klippts och kastats i jorden. Någon läsning av formler synes ej ha förekommit.

Att råka ut för ont berodde på att man ofredat de underjordiska på något sätt. Detta kunde vara orsaken till många sjukdomar och skavanker. Här gällde det att omedelbart uppsöka någon berömd naturläkare, som skulle ställa allt tillrätta. En person i kyrkbyn berättar t. ex., att han som pojke på 1890-talet ombads av sin far, som efter en byggnation fått en odräglig värk i en arm, att fara till den kände naturläkaren Erik Jonsson i Hemling för att söka bot åt sin far. Det var en strålande marsdag med gott sparkföre. Trots detta gick det ovanligt tungt, inte ens utför de brantaste backarna gick sparken själv utan måste styras. Sedan Erik Jonsson lagat till medicinen, sa han till gossen: »Det har gått tungt för dig hit, men det går lättare hem.» Gossen for hem, och märkligt var att vid minsta medlut gick sparken så lätt. Fadern blev botad, men vem åkte med gossen till Hemling? Någon av de underjordiska kanske! Något liknande berättar en annan person, men då var det en hästskjuts. Enligt gammal sed tittade han genom hästens betsel och såg då, att han hade »ett oknytt sällskap». Han förde händerna utefter skaklarna samtidigt som han läste en lämplig ramsa. Därmed blev allt bra.

För att varna de »osynliga» borde man säga, när man slog ut vatten: »Akta er!».

En annan äldre man berättar, hur han som ung åkt skidor från Stennäs till Stavorsjön. Väl framme fick han svår värk med outhärdliga plågor. En kamrat till honom tog en flaska brännvin med sig och åkte skidor över till naturläkaren Per Ersson i Lögda. Det blev sent på eftermiddagen, innan ynglingen kunde åka tillbaka, varför vismannen sa: »Inte behöver du fara hem ikväll, värken har nu släppt». Vid hemfärden påföljande dag fick han en hälsning till den sjuke: »Säg till honom att han skall vara rädd om flaskan!» Och där står nu flaskan väl inlåst i kassaskåpet efter 65 år! Värken hade slutat vid den uppgivna tidpunkten och sedan har den ej återkommit, tillägger min sagesman. Han är fullt övertygad om att »de osynliga» haft sitt finger med i spelet.

Att den »kloke» såg i brännvin var allmänt känt. Brännvinet hade ett vidsträckt användningsområde inom den folkliga läkekonsten. Gick man därför till en klok gubbe var det skäl att ta ett halvstopp med sig, ty de »kloke» både »såg» i brännvinet och använde det

även som ingrediens i vissa mediciner. Hade man förlorat en sak, så berättas det att vismannen kunde frammana bilden av tjuven i brännvinsglaset och även tvinga tjuven att återlämna det stulna. Flera historier berättas därom.

Många sjukdomar sökte man blåsa bort. Vi blåser ju fortfarande, när ett barn slagit sig på fingret!

Blåst vatten var också något av ett magiskt hjälpmedel. Att blåsa i vatten gick till så att man tog vatten från en nordrinnande bäck eller kallkälla. Man blåste i vattnet med ett rör eller gick till smidesbälgen och blåste genom vattnet. Att smeden var med ansågs förstärka medicinen. Detta blåsta vatten användes för ett stort antal utvärtes krämpor.

Många förebyggande medel mot »oknytt» fanns. Dit hör att sätta eldkol i barnets badvatten eller sätta kol i vattenfatet vid näsblod.

Medel som många äldre minns. Att släppa ett eldkol till marken mellan skjortan och kroppen hade också sin verkan och troddes även kunna bota flen (svällda körtlar i ljumskarna).

Ytterligare ett par förebyggande åtgärder kan nämnas. En 90-årig man berättar, att hans mamma, när någon i familjen var sjuk, karvade silver- och kopparspån och lade dessa i ett papper. Sedan kastade hon ut papperstussen över vänstra axeln samtidigt som hon sade: »Du får det här, om du ger den eller den hälsan åter.» Kanske det hjälpte!

Så till slut några recept på mediciner:

Hjärnes testamente var en blandning av saffran, zittverrot, lärkträdssvamp, rabarberrot, baggsöta, myrra, leveraloe och teriak. Dessa beska kryddor fick dra i sprit och sedan de fråsilats fick man ett elixir, som ansågs synnerligen välgörande. Det ansågs bra för magen och har använts till in i vår tid.

Recept mot värk utfärdat av Norrlandsgubben och stämplat hos apoteket i Örnsköldsvik den 23 maj 1950:

Rövarättika	25 g
Tolvhånskraft	25 g
Spikolja	25 g
Kamferolja	25 g
Glycerin	10 g
Eter	10 g
Ammoniak	10 g
Renad terpentin	10 g